

Ігор Сkochиляс

Аспрокастрон-Білгород — кафедра Галицької митрополії у XIV ст.

Маркування території

На позначення територій на південь від історичної Галичини (що простягалися між гірським масивом Східних Карпат і басейнами Пруту й Дністра) руські літописи початково використовували термін «Пониззя», який одночасно охоплював і регіон Західного й Східного Поділля. Пізніше, у другій половині XIV — першій половині XV ст., візантійські, молдавські та руські джерела одночасно вживають інші стереотипні назви — «Русо-Влахія», «Мавро-Влахія» і «Молдо-Славія» («Молдославия», «Россовлахия», Ῥωσοβλαχία, «Русо-влахия»)¹. Грецько-візантійський термін Ῥωσοβλαχία, що традиційно використовувався патріаршою канцелярією, окреслював не тільки і не стільки багатостічний характер населення регіону, як юрисдикційну підлеглість місцевих структур православної церкви². Тому не випадковою є «помилка» грецького канцеляриста, який, реєструючи в 1370 р. лист (піттакій) польського короля Казимира Великого (1333-1370) до патріарха Філофея, за традицією титулував Казимира «королем Влахії» (Πιττάκιον τοῦ κράλη τῆς Βλαχίας)³. Без сумніву, цей запис відображає тогочасні уявлення у Візантії про Русо-Влахію як територію, на яку поширювалася влада володарів Галицької Русі (їх тепер «заступав» польський король), а також як канонічну територію Галицької єпархії (митрополії). Хоча термін «Русо-Влахія» контекстуально коректний насамперед для XIV ст., він

1 *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta*, ed. F. Miklosich, I. Müller, vol. 2: *Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV–MCCCCII e codicibus manu scriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis* (Vindobonae, 1862), 241–245, 494–495; E. Hurmuzaki, *Dokumente privitoare la istoria românilor*, vol. 14, pars 1 (București, 1915), 19–20. Див. також: Голубинский Е. Е. *Краткий очерк истории православных церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валахской*. М., 1871, 331; Григорович В. И. Что значит Россовлахия въ греческихъ документах? *Труды третьего археологического съезда в России*. Т. 2. К., 1878, 49–50; Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст. Харків, 2008, 4; I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*. (Poznań, 199), 22; V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV* (București, 1982), 42; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneștii (secolele X–XIV)* (București, 1974), 213.

2 Див. міркування з цього приводу: I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna*, 22.

3 РИБ: 6, 125–126 (видавці документа виправили, на їхню думку, неправильне означення «влахійського» (щодо короля Казимира) на «ляського»).

видається найбільш прийнятним саме для окреслення всього еклезіального простору Карпато-Дністровського межиріччя, що в різний період тією чи іншою мірою юрисдикційно залежав від Галицької кафедри⁴.

Водночас у цей самий період (1360 р.) угорські джерела називають Русо-Влахію «країною нашою молдавською», хоча самі представники Анжуйської династії у своїй титулатурі даний топонім не використовують. Однак, не іменуючись у документах монархами Молдавії, своє панування над нею вони підкреслювали титулом «короля Галичини, Володимерії, Куманії та Болгарії» (*rex Gallicie, Lodomerie, Cumanie et Bulgarie, que sciliter regna sunt ab antiquo eidem regno incorporata*)⁵. Хоча Галицько-Волинська держава тоді вже припинила своє існування, Казимир Великий перебрав на себе титул «короля Русі». Припускають, що у цьому випадку під «Галичиною» розумілася північно-західна частина Карпато-Дністровських земель — первісне ядро Молдавської держави⁶. Отже, територія Русо-Влахії в другій половині XIV ст. (принаймні Угорщиною) ідентифікувалася з частиною Галичини.

За спостереженнями молдавського дослідника Миколи Руссева, інший термін на позначення теренів майбутнього Молдавського князівства — «Чорна Влахія» (або «Північна Влахія», тобто еквівалент візантійської назви «Мавровлахія») — вжито уже в описі перським істориком Рашидом ад-діном (1247–1318) походу монгольського полководця Бучека в Угорщину 1241 р. «Країна волохів і руських» фігурує також у повідомленні єгипетських учених-енциклопедистів Рукн ад-діна Бейбарса (1245–1325) та ан-Нувайрі (1279–1332) про напад воєначальників Чингізидів — Тунгуза й Таза — на землі «билад авлак-ва-р-рус»⁷. Натомість термін «Молдавська земля» (Молдавія, *Terra Moldaviae*), що походить від назви р. Молдова, згадується в історичних джерелах під 1360 р. Паралельно з цим у тогочасних джерелах виступають й інші топоніми — «Богданія» та «Мала Волощина» (*Valachia Minor*). Із утворенням придунайських князівств, у Короні Польській, а також в українських землях, котрі входили до її складу, на позначення Молдавської держави в XV–XVIII ст. усталилася офіційна назва — «Волощина» (*Wołochy*), тоді як Волоське господарство (Угро-Влахію) тут називали «Мультианією» (*Multany*), спотворюючи румунську самоназву — «Мунтенія»⁸.

4 Певною мірою цей термін є «технічним», адже він не фіксується джерельно для періоду XII–XIII ст., не є самоназвою досліджуваної території та використовувався одночасно з іншими, «конкурентними» означеннями. Водночас з практичних міркувань термін «Русо-Влахія» найкраще підходить для маркування досліджуваного географічного простору.

5 I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna*, 309–314.

6 Городенко А. Галицько-волошские связи в XIII–XIV веках. *Русин*. 2005, № 2 (2), 88–89.

7 Руссев Н. Волохи, русские и татары в социальной истории средневековой Молдавии. *Русин*. 2005, № 2(2), 93–95.

8 *История Румынии*. И. Болован, И.-А. Поп (координаторы) и др. М., 2006, 240. Становлення Волощини (Угро-Влахії) як незалежної держави в перші два десятиліття XIV ст. пов'язують з історичним регіоном Кімпулунг, напівлегендарною особою воєводи Басараба та його перемогою 1330 р. над угорським королем Карлом Робертом, що завершила затяжне збройне протистояння з Анжуйською династією. Наступник Басараба — воєвода Миколай-Олександр (1351/52–1364) — перепідпорядкував Волоську церкву (раніше канонічно підлягала Тирновській кафедрі) Константинопольському патріархату, перевівши митрополита Якинфа з Вічіни (тут, у Добруджі,

Історіографія проблеми

Загалом більшість українських дослідників дотримуються думки про тісну пов'язаність (а частина з них — і політичну підлеглість) земель Карпато-Дністровського межиріччя у XII–XIV ст. із Київською Руссю, та, зокрема, із Галицько-Волинським князівством. Водночас низка дотичних до цієї тематики наукових проблем є предметом гострої історіографічної дискусії.

Польська дослідниця Ілона Чаманська в своїй ґрунтовній монографії з'ясувала низку дискусійних сюжетів початкового періоду історії наддунайських волоських князівств. Вона підтримує гіпотезу про тісний взаємозв'язок «значної частини території, на якій виникла Молдавська держава», із Галицькою Руссю⁹. Частина румунських істориків (серед них Віктор Спінеї та Разван Теодореску) також визнає культурне та, з певними застереженнями, політичне домінування Галицької Русі на території пізнішого Молдавського воєводства¹⁰. Проте більшість румунських науковців, треба визнати, фактично ігнорують або ж рішуче заперечують слов'янсько-галицький слід в історії Молдавії¹¹. В історіографії у самостійні дослідницькі сюжети виокремилися теми про адміністративно-територіальний статус і розвиток міст, розташованих у Нижньому Подунав'ї¹², генезу в Русо-Влахії єрархічних структур місцевої молдавської церкви і масштаби територіальної «експансії» у регіоні Галицької єпархії (митрополії). Ці теми віддавна привертають увагу молдавських, польських, російських, румунських та українських учених.

Автор першої в російській науці монографії з історії Молдавської церкви — псковський єпископ Арсеній (Стадницький) — дотримувався гіпотези про наявність «своїх єпископів із місцевих жителів» ще до утворення незалежної

православне єпископство було відоме з 1264 р.) в Арджеш. У травні 1359 р. патріарх Калліст і великий синод підтвердили заснування Угро-Влахійської митрополії (*История Румынии*, 175–179, 224; I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna*, 194–199).

9 I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna*, 21–23.

10 Зокрема, на культурну присутність Галицької Русі в регіоні вказують: V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV* (București, 1982); R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident*, 55–59. Див. також узагальнюючу працю: *История Румынии*, 242.

11 Однією з останніх праць цього плану є стаття Штефана Пурікі: Ș. Purici, “Cu privire la concepția istorică despre dominația Haliciului asupra teritoriului din nordul Moldavei în sec. XII–XIV,” *Revista de istorie a Moldovei*. (1992, 4 (12)), 3–12.

12 З найважливіших праць і джерельних публікацій, присвячених історії регіону, заслуговують на увагу: Архимандрит Антонин. Древние акты константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 6. Одесса, 1867, 445–473; Бырня П. П. Сельские поселения Молдавии XV–XVII вв. Кишинев, 1969; Його ж. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV — начало XVI в.). Кишинев, 1984; *История Приднестровской Молдавской республики*. Тирасполь, 2000; Молдавия в эпоху феодализма. Т. 1. М., 1961; Паламарчук С. В. Забытая земля: историческая область Бессарабия. Одесса, 2008; Його ж. О связях земель районов устьев Дуная и Днестра с Константинопольским патриархатом. *Древнее Причерноморье: Сборник статей, посвященных 85-летию со дня рождения профессора П. О. Карышковского*. Одесса, 2006, 162–166; Полевой Л. Л. *Очерки исторической географии Молдавии. XIII–XV вв.* Кишинев, 1979; Руссев Н. Д. *На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII–XIV ст.* Кишинев, 1999; Його ж. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. *Stratum plus*. СПб., Кишинев, Одесса, Бухарест. 1999, № 5, 379–407; Його ж. *Молдавия во второй половине XIII — первой трети XVI вв.*: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. СПб., 2000.

держави на території Русо-Влахії¹³. Він стверджував, що в 70-х рр. XIV ст. організовані православні громади в Молдавії канонічно підлягали Охриду, а хіротонії галицьким митрополитом Антонієм (датовані дослідником 1371 (1373) та 1376 рр.) молдавських єпископів Йосифа для престолу Білгорода й Мелетія на «іншу кафедру» мали «випадковий» і «винятковий» характер¹⁴. Обравши задекларовану тезу як відправний пункт своїх роздумів, Арсеній (Стадницький), теоретично допускаючи юрисдикційну залежність православних у Молдавії від Галицької кафедри, виправдовував необхідність їхнього відокремлення «з області галицького митрополита» потребою «запобігти впливам латинства»¹⁵. Інший церковний історик — Євген Голубинський — навпаки, наполягав на тісних інституційних зв'язках і підлеглості православних Карпато-Дністровського межиріччя Галицькій єпархії у період, що передував відкриттю Сочавської (Сучавської) митрополії¹⁶. Датою заснування Молдавської кафедри Голубинський вважав 1393–1394 рр., а «до того Молдавія послуговувалася священниками, яких отримувала з Галичини»¹⁷.

Посилаючись на зміст молдавських грамот XV ст.¹⁸, які, на його думку, чітко артикулювали успадкування Сочавською церквою галицьких традицій, дослідник з Кишинєва Анатолій Городенко також визнавав, що «вся територія Молдови, аж до Білгорода-Дністровського», підлягала Галицькій митрополії¹⁹. Сучасний історик з Чернівців Михайло Чучко також звертає увагу на ту обставину, що «на перших порах характер впливу православної церкви на етнокультурні процеси в Молдові визначався її підпорядкованістю Галицькій митрополії». Він припускає, що залежні від Галича православні осередки на території пізнішої Молдавії підпорядковувалися релігійному центру в Радівцях, де зі середини XIV ст. функціонувала збудована воеводою Богданом I Миколаївська церква у місцевому монастирі («обителі Богдана») — усипальниці перших молдавських господарів²⁰.

13 Зокрема, псковський владика переконував, що на «національному зібранні», скликаному після перемоги Драгоша над угорцями й поляками, були також «єпископи й попи», а це нібито свідчило про існування «своїх» кадрів духовенства та «своєї» церковної організації, не пов'язаної з Охридом, Царгородом чи Галичем (Арсеній (Стадницький). *Исследования и монографии по истории Молдавской Церкви*. СПб., 1904, 10–12).

14 На думку Стадницького, такі дії митрополита Антонія були відповіддю православних на посилення католицької пропаганди у регіоні, який «найбільш співчутливо поставився до важкого становища Молдавії», проте сам Царгород сприйняв їх насторожено. Водночас дослідник стверджував, що у разі підпорядкування Молдавської церкви Антонієві тут могли запанувати латинські впливи, оскільки території Галицької митрополії в той час уже перебували під владою католицьких монархів Угорщини й Польщі. Загалом автор розглядає єпископські свячення молдавських ієрархів, здійснені Антонієм, як компромісне рішення господаря (зادля уникнення залежності держави від Сербії, під контроль якої тоді потрапила Охридська кафедра), а також як вияв незалежності (автокефалії) Молдавської церкви (Арсеній (Стадницький). *Исследования и монографии*, 13–16).

15 Арсеній (Стадницький). *Исследования и монографии*, 17–18.

16 Голубинський Е. Е. *Краткий очерк истории*, 372.

17 Голубинський Е. Е. *Краткий очерк истории*, 372.

18 *Fontes historiae Daco-Romanae (Izvoarele istoriei României)*, vol. 4 (București, 1982), 272.

19 Городенко А. Галицко-волошские связи, 90.

20 Чучко М. «И възят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воеводства та австрійської Буковини (епоха

Найбільш дискусійним питанням залишається церковна й політична приналежність Аспрокастро́на (Білгорода), особливо у відносно добре задокументованому XIV ст. Частина дослідників (зокрема, грецьких і румунських) намагається довести давність заснування православної кафедри Аспрокастро́ну, зазвичай посиляючись на реєстр єпископій у рукописі XII ст., який датують епохою імператора Олексія I Комнина (1081–1118)²¹. На підставі цього візантійського диптиху, де справді фігурує топонім «Маврокастр або Нова Русь», вони відносять відкриття єпархії на берегах Дністровського лиману бл. 1060–1064 рр., некритично отожднюючи Маврокастро́н з Аспрокастро́ном²². Між тим згаданий у реєстрі Царгородського патріархату часів Олексія I Комнина Маврокастро́н, тобто «Чорне Місто», не може бути Аспрокастро́ном, тобто Білим Містом (сучасним Білгородом-Дністровським). Річ у тім, що в добу Середньовіччя у нижній течії Дністра, існували розташовані навпроти один одного два міста (відповідно на лівому й правому березі річки) — Чорний город (Черн) і Білий Город (Білгород)²³. Обидва поселення фігурують у списку руських міст митрополита Кипріяна кінця XIV ст. як «Бельгород» і «Черн»²⁴, а в грецькомовних джерелах значаться як Маврокастро́н і Аспрокастро́н, що є калькою їх слов'янських назв. Поселення під назвою Чорна (Черн, Czarn) локалізується на історичних картах XVII–XVIII ст. навпроти турецького Аккерману, на лівому березі Дністра. Тому якщо в другій половині XI ст. й була заснована єпископія Константинопольського патріархату на берегах Дністровського лиману, то її престол знаходився не в Білгороді, а в руському Черні, який церковні грецькі джерела називають «Новою Руссю» і який у патріаршій канцелярії на грецький лад окреслювали як Маврокастр.

Більш зважений підхід до проблеми Аспрокастро́ну демонструють нові публікації, що з'явилися в румунській історіографії протягом останнього десятиліття. Вони значно поживили дискусію щодо статусу Білгорода на Дністрі в добу Середньовіччя. Найбільший внесок у вивчення проблеми зробив Штефан Анд-

---

пізнього середньовіччя та нового часу). Чернівці, 2008. С. 69, 128. Водночас теза науковця про те, що в Радівцях та інших містах у часи існування Галицької митрополії вже діяли свої «православні єпархи», є лише логічною побудовою, адже до 1387 р. місцевого єпископату в Молдавії, найімовірніше, не було.

21 Різні аспекти культурного, релігійного, соціального життя та політичного статусу Білгорода й Кілії див.: N. Bănescu, "Maurocastrum — Mo(n)castro — Cetatea Albă," *Academia Romane, Memoriile secțiunii istorice*. (1939, 22), 165–178; G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicinia et Cetatea Albă*. (București, 1935); J. Bromberg, "Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia," *Byzantion* (1938, 13), 9–71; R. Browning, "Asprokastron," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, vol. 1 (New York; Oxford, 1991), 212; E. Honigsmann, "Studies in Slavic Church History," *Byzantion* (1944–1945, 17), 159–161; G. Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzó (1360–61)* (Bordighera, 1971), 24, 52, 59; Παταγεωργίου Αγγελική. Ασπρόκαστρο. *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος* (<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10684>; 28 квітня 2009 р.).

22 Παταγεωργίου Αγγελική. Ασπρόκαστρο. *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος*.

23 На цю обставину звернули увагу: J. Bromberg, "Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia," 50–68. I. Ševčenko, "The Date and Author of the So-Called Fragments of Toparcha Gohicus," *Dumbarton Oaks Papers* (1971, 25), 115–188.

24 Тихомиров М. Н. «Список русских городов дальних и ближних». *Исторические записки*. М., 1952, т. 40, 238; Его же. *Русское летописание*. М., 1979, 94, 99.

реску, низка критичних статей якого²⁵ викликала жваву дискусію²⁶. Незважаючи на довгий перелік праць, дотичних до цієї проблематики, й досі актуальним залишається критичний і водночас реалістичний погляд Михайла Грушевського на територіальний спір в історіографії за «землі Русі на Подунав'ї»:

В залежність від Галичини вони прийшли правдоподібно самі собою, як res nullius в княжих відносинах, наслідком територіальної близькості й колонізаційних зв'язків з галицьким Понизям. [...] Колонізація сюди йшла з Галичини, але залежності сеї не можна переоцінювати — хто міг пильнувати сеї залежності в далекім, слабо залюдненім краю, на половецькім пограниччю?²⁷

Для з'ясування проблеми приналежності (не приналежності) територій Русо-Влахії до Галицької єпархії у добу Середньовіччя необхідно взяти до уваги: 1) канонічний статус православної кафедри Аспрокастроу (Білгорода на Дністрі); 2) політику Константинопольського патріархату в другій половині XIV ст. щодо Балкан, Волощини і Молдавії; 3) події, пов'язані з хіротонією перших молдавських єпископів та фундації Сучавської митрополії; 4) роль галицького митрополита Антонія у заснуванні Молдавської церкви.

Політичний статус Аспрокастроу

З кінця XIII ст. джерела фіксують у Білгороді перші торгові факторії генуезців (1290 р.), які підтримували тісні економічні зв'язки з генуезькими поселеннями у Криму, й передусім Кафою²⁸. Протягом наступного століття обидва головні міста регіону — Білгород (його турецька назва — Аккерман) у гирлі Дністра та Кілія в гирлі Дунаю — перебували під золотоординським пануванням, і лише в третій чверті XIV ст. татарські хани їх остаточно покинули (за даними румунського історика Н. Йорги, Кілія була захоплена волоським господарем Басарабом I ще в 1324–1328 рр.²⁹). У перші десятиліття XIV ст. над Кілією та Білгородом на деякий час міг встановити свій контроль деспот Добруджі. Початок адміністративного контролю Генуї над Білгородом датується серединою XIV ст., коли генуезці, після запеклої боротьби з Венеціанською республікою,

25 Ș. Andreescu, "Mitropolia de Halici și episcopia de Asprokastron. Câteva observații. (La métropole de Halici et l'évêché d'Asprokastron. Quelques observations)," *Național și universal în istoria românilor. Profesorului Șerban Papacostea* (București, 1998), 125–136; Ș. Andreescu, "The Metropolitanate of Halicz and the Bishopric of Asprokastron. A Few Considerations," *Études byzantines et post-byzantines*, vol. 4 (Iași, 2001), 141–151.

26 Див. критичну рецензію на публікації Андрееску румунського дослідника Щербана Папакостеа ("Studies and Materials of Medium History," *Studii și Materiale de Istorie Medie* (2000, 18), 251–252) та відповідь на неї автора: "Studies and Materials of Medium History," *Studii și Materiale de Istorie Medie* (2001, 19), 315–320 (особливо с. 315–319, де безпосередньо розглядається проблема залежності Білгородської єпархії від Галича).

27 Грушевський М. *Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн.* Репр. вид. Т. 2. К., 1992, 523–524.

28 Παλαγγεωργίου Αγγελική. Ασπρόκαστρο. *Εγκυκλοπαίδεια Μεζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος*. (<http://www.ehw.gr/1.aspx?id=10684>; 28 квітня 2009 р.).

29 Див. сучасне перевидання монографії цього відомого румунського дослідника: N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetatii Albe* (București, 1990).

перетворили місто на один з ключових центрів міжнародної торгівлі (передусім хлібом) в басейні Чорного моря. Своє торгове представництво в місті відкрили у 1437 р. також венеціанці. «Життя св. Іоана Нового», покровителя Молдавської церкви, який загинув від рук татар бл. 1330 р., серед торгового населення Білгорода виокремлює вірменів, італійців, грецькомовних євреїв, купців з Візантії, Трапезунду³⁰.

З кінця XIV ст. місто та навколишня округа (якою управляв володар «Костя-волошанин») деякий час зберігали певну автономію, поступово інтегруючись у структури Молдавського князівства (до початку XV ст.)³¹. За однією з версій, Аспрокастрон (Білгород на Дністрі) міг потрапити під контроль Молдавії ще раніше, близько 1375-1380 рр. Господар Стефан Великий у 1457 р., як припускають, навіть зробив його столицею своєї держави. Водночас візантійські впливи тут зберігалися й надалі, про що свідчить карбування в Білгороді монет з грецьким написом «Аспрокастрон». У 1439 р. у місті зупинявся візантійський імператор Іоан VIII Палеолог, який зі своїм почтом повертався в Константинополь з Ферраро-Флорентійського собору. У 1420 р. турки вперше здійснили спробу опанувати Білгородом та Кілією, але за підтримки Литви й Польщі цей напад було успішно відбито. Улітку 1484 р. округи Кілія та Білгород, після нетривалої облоги, Османська імперія таки включила до своєї провінції Румелія, а Білгород, після його оволодіння 5 серпня 1484 р., турки перейменували на Аккерман³².

Заснування Білгородської єпархії та еклезіальна приналежність регіону

Калейдоскоп політичних подій, соціальних зрушень, культурних впливів та географії економічних зв'язків не обов'язково мусить свідчити про подібну ж калейдоскопічну зміну еклезіального статусу місцевих структур східної церкви. Незважаючи на це, дослідники, висуваючи свої гіпотези щодо юрисдикційної приналежності православної громади Білгорода, зазвичай

30 Див. детальніше: Руссев Н. Д. Житие Иоанна Нового: легенды и историческая действительность. *Аккерманские древности*. Вып. 1. Белгород-Днестровский, 1997, 127–162; F. Grigorescu, *Stantul Ioan cel nou de la Suceava în viața credincioșilor* (Suceava, 2003).

31 Протягом другої половини XIV — початку XV ст. на межиріччя Дністра й Дунаю (пізніше Добруджу) претендували Візантія, Волощина, Молдавія, Польсько-Литовська держава, генуезькі міста, Угорщина та турки, тому молдавська територіальна юрисдикція у цьому регіоні мала амбівалентний характер і докладно в джерелах не простежується. Кілія перейшла у володіння молдавського воєводи Олександра в 1426 або 1427 рр., та вже 1448 р. один з його наступників передав місто угорському правителю (у 1465 р. воно знову відійшло до Молдавії) (Паламарчук С. В. *Забутая земля: историческая область Бессарабия*. Одесса, 2008, 79–91). Покликаючись на найдавніші відомості про Кілію з 1318–1322 рр., які виразно вказують на пов'язаність міста із Візантією, автор згаданої монографії категорично стверджує, що в церковному відношенні цей регіон щонайменше з другої половини XIV ст. (разом з Угро-Волощиною, Молдавією та деспотатом Добротича) підлягав Царгородському патріархату (Паламарчук С. В. *Забутая земля: историческая область Бессарабия*, 91–118).

32 I. Szamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna*, 77–78, 149–150; Παλαμάρτσου Αγγελική. Ασπρόκαστρο. *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος* (<http://www.ehw.gr/1.aspx?id=10684>; 28 квітня 2009 р.).

прив'язували її до політичного статусу міста. Водночас в останні десятиліття низка молдавських, румунських та українських науковців намагаються довести, що в другій половині XIII–XIV ст. Білгород підтримував тісні інституційні зв'язки з Київською митрополією та, зокрема, Галицькою кафедрою, не пов'язуючи це безпосередньо з проблемою політичного статусу міста. Що стосується сусідньої Кілії, то її науковці, як правило, відносять до структур Константинопольського патріархату, аже місто певний період перебувало під безпосереднім управлінням Візантії. У своїх висновках історики опираються на один з візантійських реєстрів 1318–1323 рр., де Кілія згадується серед міст, що підлягали патріаршому престолу³³. Разом з Кілією, до юрисдикції Константинополя (однак лише в окремі періоди) дехто з дослідників зараховує й Аспрокастрон. Досвід руських земель, які в XIV–XV ст. потрапили у залежність від неправославних володарів Великого князівства Литовського та Корони Польської, й історія східної церкви на Балканах та у наддунайських волоських князівствах, так само засвідчує, що далеко не завжди поява нового сюзерена «зобов'язувала» місцеві структури східної церкви до зміни юрисдикції. Аби з'ясувати, чи діяло це правило щодо Аспрокастроу, розглянемо свідчення візантійських і руських джерел, які безпосередньо чи опосередковано вказують на його церковну приналежність, а також проливають світло на обставини й час відкриття Білгородської єпископії.

У найдавнішому переліку єпископій Малої Русі кафедра Аспрокастроу (Білгорода) не згадується. Так само вона відсутня у реєстрі суфраганій Київської митрополії (зокрема в списку семи владитв Малої Русі), укладеному в перше десятиліття правління Михаїла VIII Палеолога (1259/61–1282)³⁴. Отже, Білгородська єпископія була фундована вже після утворення Галицької митрополії близько 1302/03 р. Уперше Аспрокастрон з'являється у візантійських реєстрах єпископій за правління імператора Андроніка II Палеолога (1282–1328) та патріарха Афанасія³⁵. У цих *Notitia episcopatum* Аспрокастрон фігурує серед суфраганій Малої Русі під № 156, після Смоленської єпископії. Що цікаво, укладач грецького реєстру ототожнює місто саме з Білгородом на Дністрі: τὸ 'Ασπρόκαστρον εἰς τὸ στόμιον τοῦ 'Ελισσοῦ ποταμοῦ («Білгород у гирлі річки Елісса»). Водночас візантійський диптих у реєстрі суфраганій Київської митрополії поміщає й інший Білгород — поблизу Києва. Ця давня руська єпархія була заснована ще здогадно у 988 р. Однак після монголо-татарської навали на Південну Русь у 1240–1241 рр. Білгородська єпископія припинила своє існування, будучи разом

33 Полевой Л. Л. *Очерки исторической географии Молдавии*, 65–66.

34 J. Fijałek, "Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich," *Kwartalnik Historyczny* (10, 1896), 487–488; H. Gelzer, "Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen," *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. 13 (253) (Gotha, 1892), 246–248.

35 На присутність Білгородської єпархії «з перервами» в диптихах Царгородського патріархату протягом XIV ст. звернув увагу Іоан Мейєндорф: J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century* (Cambridge, 1981), 78. Див. також публікацію запису про Аспрокастрон у румунському виданні: *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. 4 (București, 1982), 271.

з Юріївською єпархією приєднана до митрополичої архієпархії³⁶. У грецькому поліптиху Білгородська єпархія (під назвою «Білгород Великий») вміщена разом з єпископіями Північно-Східної та Південної Русі, що перебували поза політичними впливами Галицько-Волинського князівства: τὸ Ἀσπρόκαστρον τὸ Μέγα πλησίον τοῦ Κυέβου³⁷.

З огляду на тотожність назв, київський Білгород (у реєстрі єпископій Константинопольського патріархату 1170-х рр. Athen. 1371 він фігурує під своєю руською назвою — Πελοῦράδων³⁸) дослідники іноді плутають з дністровським Аспрокастроном. Тим самим вони свідомо чи мимохіть «задавнюють» єпархіяльний статус дністровського Білгорода та, водночас, продовжують період існування Білгородської кафедри поблизу Києва. Однак одночасна фіксація актами Константинопольського патріархату двох єпархій з однаковою назвою у складі Київській митрополії та з чіткою топографічною прив'язкою (до Києва, в одному випадку, та Дністровського лиману, в іншому) фактично виключає імовірність помилкового запису або ж ототожнення Аспрокастроу (дністровського) з Білгородом (київським).³⁹

Таким чином, візантійські реєстри виразно вказують на появу в Малій Русі (тобто на території, політично залежній від Русі та литовських князів) нової православної кафедри Аспрокастроу. Вона була відкрита після заснування Галицької митрополії, однак не пізніше 1328 р., коли помер візантійський імператор Андронік II Палеолог, за правління якого й було укладено 17 нотицію, де вперше згадується престол Аспрокастроу. Найвірогідніше, відкриття нової православної єпископії відбулося у традиційний для руської церкви спосіб — шляхом виокремлення частини Галицької єпархії. Відкриття у першій чверті XIV ст. Біл-

36 Голубинский Е. *История Русской Церкви*. Т. 4. М., 1998, 31; A. Poppe, "Biskupstwa na Rusi, 988–1300," *States, Societies, Cultures East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski*, ed. J. Duzinkiewicz (New York, 2004), 825–861; A. Poppe, "The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300," *Harvard Ukrainian Studies* (21, no 3–4, 1997), 341; A. Poppe, "L'organisation diocésaine de la Russie aux IXe–XIIe siècle," *Byzantion* (40, 1970), 169, 172–174.

37 *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes J. Darrouzès (Paris, 1981), 403 (notitia 17, Appendix 2). Див. також давнішу публікацію: H. Gelzer, "Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte," *Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften* (21, München, 1901), 632. Спираючись на грецькі реєстри єпископій часів Андроніка II Палеолога, польський дослідник Ян Фіялек датував появу православної кафедри в Білгороді-Дністровському «близько 1300 р.», не аргументуючи, однак, своє припущення (J. Fijalek, "Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich," 494).

38 *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, 367 (notitia 13).

39 Тому історіографічним курйозом слід визнати спроби частини грецьких і румунських істориків «задавнити» родовід кафедри Аспрокастроу. Опираючись на згадку в *Notitiae episcopatum z 1080 р.* на 72-му місці «митрополії Маврокастроу» Nea Rosica (*Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, 124–125, 344, 350, 382), вони датують відкриття єпископії Аспрокастроу 80-ми рр. XI ст. Насправді ж у цьому диптиху термін «Маврокастроу» означає грецьку назву Чернігова, православна кафедра якого була піднесена до гідності митрополії між 1059 і 1071 рр. (A. Poppe, "Biskupstwa na Rusi, 988–1300," 825–861; A. Poppe, "The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300," 351; A. Poppe, "L'organisation diocésaine de la Russie aux IXe–XIIe siècle," 180–181).

городської єпископії та її наступне входження до складу Галицької митрополії навряд чи відбулося без згоди чи навіть безпосередньої участі Романовичів, які таким чином намагалися тісніше пов'язати цей регіон із своїми володіннями.

Існування кафедри Аспрокастроу протягом наступних ста років після її відкриття засвідчує низка руських і візантійських джерел. У першій половині XIV ст. один з білгородських єпископів — Кирило — згадується у «Записках митрополита Феогноста» як учасник хіротонії смоленського владика Євфимія (1345 р.)⁴⁰. Кирило також фігурує в одному з літописних зводів під 1347 р.⁴¹ Іншим відомим єрархом Аспрокастроу був Йосиф Мушат (помер бл. 1415, син господаря Петра Мушата й доньки польського короля Владислава Ягайла), послушник монастиря в Нямці та майбутній предстоятель Молдавської церкви. На кафедру Білгорода його висвятив галицький митрополит Антоній близько 1387 р., й лише після цього молдавський господар самостійно перевів владика Йосифа на Сочавський (Сучавський) престол⁴².

Білгородська («Белогороцкая») єпископія також присутня в списку єпископій Київської митрополії кінця 80-х — початку 90-х рр. XIV ст. («А се епископы, елици суть въ мире семь в Руси»). Поміщений у Типографський літопис, цей реєстр серед інших руських єпархій на 5-му місці подає і Білгородську кафедру⁴³. В іншому переліку єпископій Руської церкви з Патріаршого (Никонівського) літопису («Исторія, сирѣчь повѣстникъ, о епископіахъ елици подлежатъ и послушни суть митрополиту Кіевскому и всея Русіи») кафедра Білгорода згадується (у різних його списках) на 17–18 місці⁴⁴. Наявність у цьому каталозі на останньому місці

40 РИБ: 6, 431–434 (Приложения; док. № 7). Інші публікації документа: Васильевский В. Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феогносте в Ватиканском греческом сборнике. *Журнал министерства народного просвещения*. 1888, № 225 (Февраль), 451; Г[оловацкий] Я. *Новооткрытый источник для церковной истории Галицкой Руси XIV столетия*. Львов, 1889, VIII; W. Regel, *Analecta byzantino-russica* (Petropoli, 1891), XXXII–XXXVIII, 52–56.

41 Див.: Г[оловацкий] Я. *Новооткрытый источник*, XIX; *История иерархии Русской Православной Церкви*. Комментарированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. (с приложениями). М., 2006, 47. Михайло Грушевський, якому були відомі записи митрополичої канцелярії Феогноста, заперечував існування Білгородської єпархії у середині XIV ст., вважаючи, що вона не має нічого спільного з кафедрою Аспрокастроу (Акерману): «Уважати сього білгородського єпископа 1345 р. єпископом молдавським, з Акермана, як то роблять з єпископом білгородським 1401 р. [...], неможливо, та й гіпотеза про молдавську кафедру в Білгороді — Акермані [...], взагалі дуже непевна» (Грушевський М. *Історія України-Русі*. Т. 3. К., 1993, 279).

42 *История Румынии*, 242; Чучко М. «И взят Бога на помощь», 69–70. Див. також: Голубинский Е. Е. *Краткий очерк истории*, 374; Ș. Gorovei, *Întemeierea Moldovei: Probleme controversate* (Iași, 1997), 185–189; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 2 (București, 1991), 277. Із номінацією на престол Аспрокастроу єпископа Йосифа частина дослідників пов'язує появу в Молдавії (та, згодом, у Волощині) Арадського списку Волинської Кормчої 1286 р. Напевне, цей список потрапив у Сочавську митрополію із Галицької єпархії за часів господаря Стефана Великого, тобто у XV ст., а пізніше був переданий до Арадської єпархії Волоського князівства. Арадська Кормча була створена «волохом», який володів слов'янською мовою. Орфографія тексту середньоболгарська, з численними огріхами й русизмами та маргіналіями волоською мовою (Шапов Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.* М., 1978, 212–213, 246, 271; I. Iufu, “Manuscrisele slave in bibliotecile din Transilvania și Banat,” *Romanoslavica* (București, 1963, vol. 8), 452–453, 464–466).

43 ПСРЛ 24: 233.

44 ПСРЛ 9: XXI.

Пермського владичтва, існування якого документується з 1383 р.⁴⁵, а також датування XV ст. самого реєстру, вказують на те, що Білгородська єпархія справді функціонувала принаймні в останній чверті XIV — на початку XV ст.⁴⁶.

Можна обережно припустити, що нова Білгородська єпархія протягом XIV ст. охоплювала Пруто-Дністровське межиріччя, а також, імовірно, нижню течію Серету й Бирладу. Південною границею єпархії було узбережжя Чорного моря (від Дністровського лиману до гирла Дунаю) та рр. Дунай і Серет. Натомість на півночі її територія, припускаємо, обмежувалася поселеннями, які на початку XV ст. увійшли до складу утвореної тоді Романської єпархії Молдавської церкви⁴⁷. Опосередковано на саме таку конфігурацію границь Білгородської єпископії вказують, по-перше, тривала відсутність у південній частині Молдавського князівства єрархічних структур Сочавської митрополії, а по-друге, заснування тут наприкінці XVI ст. (у 1597/98 р.) нової молдавської єпархії — Гушської (Хушської)⁴⁸, що в певному сенсі можна розглядати як успадкування нею канонічної території кафедри Аспрокастроу, а також заповнення адміністративно-територіального вакууму, котрий утворився тут після ліквідації Білгородської єпархії, згодом невдовзі після захоплення османами в 1484 р. фортеці Аспрокастроу.

Хіротонія перших молдавських владик

З датуванням й канонічною приналежністю кафедри Аспрокастроу безпосередньо пов'язана досі гостро дискутована проблема генези автокефальної Молдавської церкви. Маю на увазі такі, на жаль, «націоналізовані» історіографіями Центральної та Східної Європи сюжети, як мотиви й «авторство» хіротонії перших молдавських єрархів, роль Константинопольського патріархату та галицького митрополита Антонія у цих подіях, територіальні межі єпархій Сочавської митрополії та співвідношення болгарських, грецьких, руських (галицьких, київських і московських) та угорських впливів у культурному (й зокрема релігійному) житті волохів-молдаван часів пізнього Середньовіччя та в ранньо-модерний період.

45 Блажейовський Д. *Єпархія Київської Церкви (861–1996)*. Львів, 1996, 53, 133.

46 *ПСРЛ* 9: XXIII (щоправда, самі упорядники літопису пов'язували цю кафедру не з дністровським Аспрокастроном, а з Білгородом поблизу Києва, помістивши в списку руських єрархів імена відомих на той час білгородсько-київських єпископів домонгольського періоду — Никита (зг. 1072 р.), Лука (зг. 1088, 1089 рр.), Феодор (зг. 1147, 1148 рр.), Денис (?), Іоан (?) та Кириней (?)). Див. також: Блажейовський Д. *Єпархія Київської Церкви*, 67, 92–94 (до білгородсько-київських владик автор помилково зараховує і згаданого під 1345 р. єрарха Аспрокастроу Кирила).

47 Полевой Л. Л. *Очерки исторической географии Молдавии*, 67–68; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident*, 213–218.

48 Арсений (Стадницкий). *Исследования и монографии*, 31–34; Голубинский Е. Е. *Краткий очерк истории*, 375–376; Чучко М. «И възят Бога на помощь», 86–88. Частина дослідників, посилаючись на факт поховання господаря Богдана у церкві в Радівцях 1365 р., допускають можливість існування вже у цей час Молдавської митрополії в Радівцях (рум. Rădăuți). (Див., наприклад: J. Demel, *Historia Rumunii. Wyd. 2-ie, popr. i uzupełn.* (Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986), 99.

Одну з ключових ролей у подіях, що передували появі на території Молдавського князівства Сочавської митрополії, відіграв Константинопольський патріархат. У XIV ст. вселенська церква наполегливо намагалася встановити свій контроль (безпосередньо чи опосередковано) над місцевими православними юрисдикціями. Цьому сприяла й нова доктрина греків про першість у Пентархії та претензії на «представництво Христа на землі». Інший вектор політики Константинополя був спрямований на створення антитурецького союзу з православних держав — Болгарії, Візантії та Сербії, на чолі з вселенським патріархом, а також запобігання «параду автокефалій» локальних східних церков на Балканах. Одним з практичних наслідків цієї політики був перехід Болгарської церкви 1393 р. у безпосередню залежність від Константинополя, а також позбавлення греками сербського патріарха його титулу⁴⁹. Прискіпливу увагу Царгород намагався приділяти й наддунайським князівствам — Волощині та Молдавії. Як засвідчили наступні події, встановлення візантійцями контролю над місцевими православними громадами виявилось їхнім найбільшим місійним успіхом у XIV ст.

У 1359 р., на прохання воєводи Олександра Басараба, Волоська (Мультанська) церква була виведена з-під підпорядкування Тирнова та приєднана до Константинополя. Подібні механізми патріархат планував застосувати і щодо Молдавії, північні землі якої принаймні протягом більшої половини XIV ст., без сумніву, канонічно підлягали Галичу. Заходи щодо створення «своїх» єпархіальних структур у Молдавії розпочалися вже за господаря Петра I Мушата (1375–1391). Поява тут легітимної (тобто визнаної Константинополем) автокефальної церкви мала б укріпити політичний статус держави. Головні надії воєвода, як засвідчують акти патріархату, покладав на співпрацю початково з київським митрополитом Кипріаном, а згодом і з галицьким митрополитом Антонієм. До цього його підштовхувало визнання Візантією статусу церкви Русо-Влахії як територій, що підлягають юрисдикції Київської митрополії або ж Галицької єпархії (митрополії), а отже — право одного з цих архиєреїв хіротонізувати єпископів для своєї канонічної території.

Відокремлення молдавських парафій від Галицького престолу сталося у 1387–1391 рр., — найвірогідніше, осінню 1387 р. або ж на початку 1388 р. Важливою обставиною, яка допомагає зрозуміти генезу Молдавської церкви та механізми її виходу з-під юрисдикції Галицької кафедри, була участь київського митрополита Кипріана у складенні молдавським господарем Петром I Мушатом у Львові (згідно з анонімною молдавською хронікою XVII ст., ця подія сталася 14 вересня 1387 р., на Воздвиження Чесного Хреста) ленної присяги польському королю Владиславу II Ягайлові (1386–1434) та королеві Ядвізі (1384–1399)⁵⁰.

49 Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. Львів, 2001, 75–80. Див. також: F. Tinnefeld, "Byzantinisch-Russische Kirchenpolitik im 14. Jahrhundert," *Byzantinische Zeitschrift* (1974, 67, № 2), 359–384.

50 Підданство Молдавії уможливили такі фактори, як швидке захоплення польськими військами у лютому 1387 р. території Галицької Русі (за винятком Галича) та смерть угорського короля Людовика Анжуйського (1370–1382). Польща, домігшись від Молдавії васальної залежності, здобула на певний час контроль над чорноморським узбережжям та забезпечила торговельні

Петро Мушат, який незадовго до цього перейшов з латинства назад у православ'я, склав клятву вірності за східним обрядом, «цілюючи власними устами хрест у руках київського митрополита Кипріяна» (*iuxta ritum et consuetudinem orientalis Ecclesiae lignum vitae in manibus domini Cypriani, Metropolitani Kyoviensis ore proprio osculantis*)⁵¹. Очевидно, під час цих урочистостей молдавський господар і домігся від Кипріяна принципової згоди на заснування у своїй країні православних єрархічних структур (та аж ніяк не митрополії, як часом стверджується)⁵². Натомість питання про те, представники якої з локальних церков та кого саме святитимуть на молдавських єрархів, на зустрічі у Львові, як виглядає, не було узгоджене⁵³. Шляхом укладення ленної присяги православні волохи, таким чином, легітимізували свої культурні-релігійні контакти із руською церквою у Короні Польській, над якою вони тривалий час (особливо у XV–XVI ст.) неформально здійснювали ктиторську опіку. Водночас питання про те, чому саме київський митрополит Кипріан, а не галицький Антоній, брав участь у львівських подіях 1387 р., та чому Кипріяна було усунуто від участі в поставленні Йосифа молдавським єпископом, потребує подальшого опрацювання.

Таким чином, невдовзі після складення молдавським господарем ленної присяги польському королеві у Львові в середині вересня 1387 р., була здійснена хіротонія першого владики Йосифа. Подія відбулася, вірогідно, з ініціативи Петра I Мушата. Саме на прохання цього господаря святителем Йосифа виступив галицький митрополит Антоній, який поставив його на Білгородський престол на тій підставі, що в той період Білгород уважався вакантною єпархією «Малої Русі», тобто юрисдикційно підлягав Галицькій митрополії. Одночасно галицький митрополит рукоположив для Молдавії ще одного єпископа — Мелетія (помер після 1395 р.), — як припускають, на кафедрі Радівців⁵⁴. На ключову роль галицького митрополита Антонія (1370–1390/91) у хіротонії пер-

---

шляхи, що через землі Молдавського князівства зв'язували Львів з чорноморськими портами (насамперед з Білгородом-на-Дністрі) та дельтою Дунаю. Не меншою мірою цими торговельними контактами була зацікавлена й Молдавія, адже вони давали змогу отримувати величезні, як на її масштаби, доходи. Водночас родина господаря, молдавські бояри й купці одержала митні пільги та доступ до розподілу земельних маєностей у Руському воєводстві й на Поділлі.

51 Цит. за публікацією присяги: Уляницький В. А. Матеріали для історії взаємних відносин Росії, Польщі, Молдавії, Валахії та Турції в XIV–XVI вв. *Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Кн. 3. М., 1887, 1–2 (док. № 1). Перестовий опис: E. Rykaczewski, *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivo Regni in arce Cracoviensi continentur* (Paris, 1862), 132. Пергаментний акт ленної присяги, укладений для польської сторони латинською мовою, зберігається в: Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. Dokumenta pergaminowe, № 5334, k. 1. Див. також: M. Costăchescu, *Documentele moldavenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. 2 (Iași, 1933), 601–602; E. Hurmuzaki, *Dokumente privitoare la istoria românilor*, vol. 1, p. 2 (București, 1890), 295–296 (Tabl. IV; репродукція документа).

52 *История Румынии*, 242; J. Demel, *Historia Rumunii*, 115.

53 I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna*, 54–55, 68–69, 112.

54 Арсеній (Стадницький). *Исследования и монографии*, 24–25; *История Румынии*, 224, 242; Чучко М. «И възят Бога на помощь», 69–71. Див. також: Голубинский Е. Е. *Краткий очерк истории*, 374; A. I. Gonta, *Studii de istorie medievală* (Iași, 1998), 185–186; Ș. Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, 176, 185–189; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii*, vol. 2, 277.

ших молдавських єрархів насамперед вказує постанова патріаршого синоду від 26 липня 1401 р. Дані, наведені у цьому джерелі, є унікальними. Розслідуючи справу законності свячень Йосифа Мушата, надіслані тоді патріархом грецькі екзархи звернули увагу на особу Антонія Галицького як законного святителя молдавського владики. Принциповим для нашої теми є один із фрагментів послання патріарха: «Якщо завдяки цьому розслідуванню з'ясується, що єпископа [Йосифа] було на постійно рукоположено в Галичі для Молдавії, то наші вище згадані посланці йому [Йосифові] нададуть право здійснювати свої єпископські функції без жодних обмежень». Прибувши до Русо-Влахії, екзарх Єремія справді з'ясував, що Йосифа «було послано до митрополита Галича, який отримав від [константинопольського] синоду владу ординувати єпископів для Малої Русі, частиною якої є Аспрокастрон. Таким чином, після цього він [Йосиф] прибув до них [жителів Молдо-Валахії] на стало [законно], а не внаслідок узурпації, як про це [раніше] мовилося»⁵⁵. Підтверджує поставлення Йосифа галицьким митрополитом і лист синоду до молдавського воєводи Олександра, також датований липнем 1401 р. У ньому виразно сказано про те, що «єпископ Йосиф зі знатного роду був рукоположений до Молдо-Валахії покійним митрополитом Антонієм з Галича». Водночас документ повідомляє, що після хіротонії у Галичі Йосиф не обійняв свій канонічний престол Аспрокастро́на, «бо йому перешкодили [в цьому]»⁵⁶. Свячення, здійснені галицьким митрополитом Антонієм — підданим Польського королівства — цілком уписуються в тогочасну модель відносин сюзеренітету між Сочавою та Краковом⁵⁷.

Політика Константинопольського патріархату щодо Молдавської церкви та відкриття Сочавської митрополії

Поява у Молдавському князівстві «своєї» православної єрархії була затьмарена конфліктом зі Вселенською церквою. Патріарх Антоній IV (1388–1390, 1391–1397) відмовився визнати хіротонію місцевих владик, відправивши 1391 р. у Русо-Влахію двох своїх екзархів (одним з них був грек митрополит Феодосій). Головним завданням константинопольської місії було з'ясування легітимності єпископських свячень Йосифа як законного пастиря Молдо-Влахії (чи «дійсно митрополит Галича Антоній хіротонізував цього Йосифа»⁵⁸). Для цього емісари

55 Наводимо його за коментарем відомого французького візантиніста Жана Даррузеса: «S'ils découvrent grâce à cette enquête que l'évêque a été ordonné régulièrement à Galitzza pour la Moldovalachie, nos envoyés susdits lui donneront la faculté d'exercer les fonctions épiscopales sans aucune restriction» [...]. Il avait été envoyé au métropolitain de Galitzza, qui avait reçu du synode le pouvoir d'ordonner des évêques pour les évêchés de Petite Russie dont faisait partie Asprokastron. C'est en vertu de cette ordination qu'il était venu régulièrement chez eux et non par usurpation, comme on l'avait dit» (J. Darrouzès, *Les registes des actes*, vol. 1, fasc. 6, 448 (док. № 3226)).

56 *Acta et diplomata graeca*, vol. 2, 530–532; перестовий опис: J. Darrouzès, *Les registes des actes*, vol. 1, fasc. 6, 450–451 (док. № 3227).

57 Див. коментарі Жана Даррузеса в: J. Darrouzès, *Les registes des actes*, vol. 1, fasc. 6, 449, 451 (док. № 3226–3227).

58 J. Darrouzès, *Les registes des actes*, vol. 1, fasc. 6, 450–451 (док. № 3227).

мали скликати, за згодою господаря, «бояр і клир». Однак посланці патріарха не зуміли тут закріпитися і були вигнані з країни. Подібна доля спіткала й двох інших візантійських єрархів. Прагненням Константинополя здобути безпосередній контроль над Русо-Влахією зумовлено призначення патріархом Антонієм IV у Молдавію (Maurolachia) близько 1391/92 р. свого екзарха, митрополита мітиленського Єремії⁵⁹. Він і мав стати «канонічним» главою Молдавської церкви (замість опального Йосифа). Під час свого перебування в Русо-Влахії Єремія встиг викласти двох місцевих єпископів (очевидно, це були Йосиф і Мелетій)⁶⁰, що призвело до подальшого загострення конфлікту. Царгородський патріарх наклав церковне відлучення на все населення Молдавії⁶¹, а у відповідь господар Роман I (1391–1394) прогнав грецького екзарха зі своїх володінь. Хоча, як зауважив Є. Голубинський, у разі прийняття Єремії Русо-Влахія могла звільнитися з-під опіки Галицької кафедри⁶². Незважаючи на це, Царгородський синод зберіг за своїм ставлеником Єремією титул «митрополита Мавровлахії» (μητροπολίτης Μαυροβλαχίας), одночасно надавши йому в серпні 1394 р. в адміністрацію Тирновську церкву⁶³. Невдачею завершилися й наступні місії грецьких єрархів у вересні 1395 р. і січні 1397 р. — відповідно Єремії Мітиленського та Михаїла, митрополита вифлеємського⁶⁴.

Лише після цих поразок Візантія вдалася до дипломатичних кроків, аби владнати затяжний конфлікт. Ознаки примирення виявляв і господар Стефан I Мушат (1394–1399). Він направив до Константинополя посольство на чолі з протопопом Петром (πρωτοπλᾶς κύρ Πέτρος), якого патріарх у травні 1395 р. номінував своїм екзархом до «святої митрополії Росо-Влахійської» (ἁγίας μητροπόλεως Μαυροβλαχίας (Ρωσοβλαχίας)⁶⁵. Розпочалися тривалі й затяжні переговори з новим, схильним до компромісу патріархом Матвієм I (1397–1410). Вони мали на меті подолати церковне двовладдя у Молдавії, на митрополичий

59 J. Darrouzès, *Les registres des actes*, vol. 1, fasc. 6, 185–186 (док. № 2900). Див. також: Голубинський Е. Е. *Краткий очерк истории*, 374.

60 Патріарші листи, датовані травнем 1395 р. та кінцем 1396 р., з підтвердженням відлучення, накладеного на «псевдоєпископів» Йосифа та Єремію й усіх мешканців Русо-Влахії, наводить: J. Darrouzès, *Les registres des actes*, vol. 1, fasc. 6, 262–264, 295–296 (док. № 2995–2996, 3032).

61 J. Darrouzès, *Les registres des actes*, vol. 1, fasc. 6, 228–231 (док. № 2954–2956).

62 Голубинський Е. Е. *Краткий очерк истории*, 374.

63 В актах патріархату 1393–1394 рр., до свого поставлення на Тирновську кафедру, Єремія зазначений як легітимний «митрополит молдовлахійський» (*Acta et diplomata graeca*, vol. 2, 223; J. Darrouzès, *Les registres des actes*, vol. 1, fasc. 6, 240–241 (док. № 2969; мандат Константинопольського патріархату)). Див. коментар Генріха Гельцера, який не наважився на підставі цих згадок датувати фундацію «митрополії Мавровлахії (Росовлахії)» (H. Gelzer, “Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte,” *Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Bd. 21 (München, 1901), 611).

64 Див. мандат Константинопольського патріархату від вересня 1395 р. митрополитові Мітилені на місію до Волощини й Мавро-Влахії: *Acta et diplomata graeca*, vol. 2, 256–257; регестовий опис: J. Darrouzès, *Les registres des actes*, vol. 1, fasc. 6, 276–277 (док. № 3011). Описувані події коментують: Арсеній (Стадницький). *Исследования и монографии*, 20; Чучко М. «И взят Бога на помощь», 70; A. I. Gontă, *Studii de istorie*, 185; Ș. Gorovei, *Intemeierea Moldovei*, 175–184.

65 *Acta et diplomata graeca*, vol. 2, 241–243; регестовий опис: J. Darrouzès, *Les registres des actes*, vol. 1, fasc. 6, 258–260 (док. № 2992–2993).

престол котрої претендували «канонічний» грецький владика Єремія та «реальний» молдавський єрарх Йосиф⁶⁶. У підсумку новий господар Олександр Добрий (1400–1432) у 1401 р. таки добився від патріарха зняття анафеми з двох молдавських єпископів, усунув з Сочавського престолу Єремію та відновив у правах Йосифа⁶⁷. Водночас у Молдавію прибула місія на чолі з Григорієм (Цамблаком), яка привезла зі собою грамоту патріарха від 26 липня 1401 р., адресовану «молдовлахійському воєводі» Олександрові Доброму (μεγας Βοεβόδας πάσης Μολδοβλαχίας)⁶⁸. У ній йшлося про визнання канонічності свячень Йосифа (той не відгукнувся на вимогу патріарха прибути до Царгорода), здійснених галицьким митрополитом Антонієм. Таким чином, саме у 1401 р. вселенський патріарх підвищив Йосифа до гідності митрополита⁶⁹. Патріарх погодився на ці зміни, зваживши на загрозу турецького штурму Константинополя, внутрішню ситуацію в самій Молдавії, а також плани греків сформувати православну християнську лігу на Дунаї для протистояння османам.

Липнева постанова патріаршого синоду 1401 р. засвідчує прагнення Константинополя покінчити із невизначеним статусом Молдавської церкви та хаосом, що панував в її управлінні. Надісланий у Сочаву екзарх мав справедливо розслідувати справу, максимально прислухаючись до прохань «народу і бояр воєводи Олександра», котрі насамперед домагалися зняття з їхнього пастиря Йосифа неблагословення:

Отож нещодавно звернулися згаданий великий воєвода [Олександр] і всі його бояри, клирики, єромонахи та монахи — і листовно, і через зазначених посланців — і благали нашу всечесність і божественний та священний синод помилувати згаданого кир Йосифа, щоб священнодіяв і освячував їх і щоб їхній велелюдний народ не залишався надовго без єпископа: адже й кир Єремія нині не має змоги на синоді виступати й відповідати проти кир Йосифа, бо отримав від Христової церкви призначення і його було відіслано чинити церковні [діла] до Тирнова. Згадані посланці також повідомляли, що той єпископ кир Йосиф не прийшов до них невідомо звідкіля, як дехто каже, а будучи місцевим і співплемінником одвіку тамтешнього люду, був посланий усіма до митрополита галицького [Антонія], уповноваженого через синод хіротонізувати владик на єпископства Малої Русі,

66 Див. відповідь патріарха молдавському воєводі Стефанові Мушату, надіслану в травні 1395 р. у Русо-Влахію (Ρωσοβλαχία, Rossoblachia): *Acta et diplomata graeca*, vol. 2, 243–245; перестовий опис: J. Darroutzès, *Les regestes des actes*, vol. 1, fasc. 6, 260–262 (док. № 2994).

67 *Acta et diplomata graeca*, vol. 2, 528–532; перестовий коментований опис: J. Darroutzès, *Les regestes des actes*, vol. 1, fasc. 6, 431–433 (док. № 3209). Як припускає Ілона Чаманська, молдавський господар Олександр тоді звернувся за посередництвом до Цамблака, племінника тогочасного київського митрополита Кипріяна (I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna*, 84).

68 Патріарший лист до voivode Alexandre de Moldovalachie, датований липнем 1401 р.: *Acta et diplomata graeca*, vol. 2, 528–530; реєстр відповідного рішення синоду Великої церкви від 26 липня 1401 р. прокоментовано: J. Darroutzès, *Les regestes des actes*, vol. 1, fasc. 6, 447–451 (док. № 3226–3227). Див. також: Голубинский Е. Е. *Краткий очерк истории*, 376–377, 382 (автор помилково ототожнює кафедру Аспрокастро́на із «бесарабським містом Більці»).

69 Пізніше титул глави місцевої православної церкви окреслювався як «митрополит сучавський і всієї землі Молдавської», «митрополит сучавський», «архiepіскоп і митрополит сучавський» (*История Румынии*, 224, 242).

серед яких був і Аспрокастрон. Отож він і хіротонізував його на законного єпископа для них, і той від початку прийшов до них, а не перейшов до їхньої церкви невідомо звідки, як подекували⁷⁰.

«Парад хіротоній» бл. 1387/1388 рр. та наступне втручання Константинополя у процес становлення Молдавської церкви не дає підстав твердити, ніби саме наприкінці 80-х рр. XIV ст. було відкрито й Сочавську митрополію. Очевидно, протягом декількох наступних років, до смерті в 1390/91 р. галицького митрополита Антонія, обидва молдавські ієрархи юрисдикційно підлягали Галицькому престолу, а опісля — безпосередньо Константинопольському патріархату. Водночас більшість румунських істориків, заперечуючи або ж наголошуючи на «випадковості» участі галицького митрополита в поставленні владики Йосифа, наполягають на тому, що православна митрополія у Молдавії була відкрита ще до святительського акту Антонія чи невдовзі після цього. Між тим такі провідні візантиністи, як Жан Даррузес, коментуючи опубліковані регестові описи актів Константинопольського патріархату, зауважують, що відомі на сьогодні грецькі джерела не підтверджують існування до кінця XIV ст. у Молдавії самостійної митрополії. Тому її заснування саме в 1386 р. (на чому, зокрема, наполягав Лоран) є малоймовірною. Ця хронологія базується на датуванні «Ектезиса Ніла» — царгородського реєстру єпископій, укладеного за патріаршества Ніла (1379/80–1388), в якому вписана також митрополія Мавро-Влахії (Молдо-Влахії)⁷¹. Євгеній Голубинський також уважав нотатку в Кодиновому переліку єпископій Константинопольського патріархату про Молдо-Влахійську митрополію «пізнішою допискою»⁷². Й справді, про її заснування за часів патріарха Ніла не згадує відоме патріарше послання до господаря Олександра з 1401 р. У цьому листі Йосиф двічі названий єпископом, а не митрополитом, оскільки в той час ще живим був законний (з погляду патріархії) митрополит Молдо-Влахії Єремія, який перебував у Тирново. Але навіть після оголошення Константинополем відлучення Йосифа за ним було збережено сан єпископа Аспрокастро́на як ієрарха, підпорядкованого митрополитові Галича. Саме таке титулування Йосифа вперше виявляємо у відомому листі патріарха до воєводи Олександра.

70 ἀρτίως οὖν ἀνέφερον καὶ ὁ ῥηθεὶς μέγας Βοεβόδας, πάντες τε οἱ ἄρχοντες αὐτοῦ καὶ οἱ κληρικοὶ, ἱερομόναχοι τε καὶ μοναχοὶ καὶ διὰ τῶν ῥηθέντων ἀποκρισιαρίων ὑτῶν, καὶ ἐπεὶ νῦν καὶ ὁ κύρ Τερεμίας ἀδυνάτως ἔχει συνοδικῶς ἀπαντῆσαι καὶ ἀντικριθῆναι τῷ κύρ Ἰωσήφ, λαβὼν προμήθειαν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν Τρίνωνρον ἀποσταλὲς ἐπὶ τῷ διενεργεῖν ἐκείσε τὰ ἐκκλησιαστικά, ἀνέφερον δὲ καὶ οἱ ῥηθέντες ἀποκρισιαριοὶ, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος οὗτος κύρ Ἰωσήφ οὐκ ἄλλοθεν ἤλθεν εἰς αὐτοὺς, ὡς ἀνέφερόν τινες, ὅτε ὁ Τερεμίας ἐχειροτονήθη, ὡς εἰρηται, ἀλλ' ἐκείθεν ὡν τοπικὸς καὶ συγγενὴς τῶν τοῦ τόπου αὐθέντων, ἐστάλη ὑπὸ πάντων εἰς τὸν μητροπολίτην Γαλιτζίης, ἐνδοσιν λαβόντα συνοδικῶς χειροτονεῖν ἐπισκόπους εἰς τὰς τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας ἐπισκοπὰς, ὡν ἦν καὶ τὸ Ασπρόκαστρον, καὶ ἐχειροτονήθη ὑπ' ἐκείνου γνήσιος ἐπίσκοπος εἰς αὐτοὺς, καὶ ἤλθεν ἀρχῇθεν εἰς αὐτοὺς, οὐκ ἄλλοθεν ἐπιβὰς τῆς αὐτῶν ἐκκλησίας, ὡς ἐλαλήθη (*Acta et diplomata graeca*, vol. 2, 529).

71 *Notitiae episcopatum*, 418 (notitia 20, № 39 у списку καὶ ἐν τῇ Μαυροβλαχίᾳ ἕτερος); коментар: *Notitiae episcopatum*, 192–193. Див. також: Н. Gelzer, “Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum,” 611–613.

72 Голубинский Е. Е. *Краткий очерк истории*, 375–376.

Таким чином, грецькі джерела вказують на те, що канонічне заснування Сочавської митрополії відбулося 1401 р. До новоутвореної церковної провінції увійшли Сочавська архієпархія та єпархії в Романі й Радоуцах (Радівцях). Такий склад кафедр Молдавської церкви фігурує в поліптихах митрополії Константинопольського патріархату середини XV ст.: 'Ο Μολδοβλαχίας ἤτοι Μπουδανίας ἔχει ταύτας: τοῦ 'Ρανδεοῦτζου καὶ τοῦ 'Ρωμάνου («[Митрополія] Молдовлахії або Богданії має єпископії Рандеуца і Романа»)⁷³. Пізніше, наприкінці XVI ст. (у 1597/98 р.), була заснована ще одна молдавська єпархія — Гушська (Хушська)⁷⁴. Саме тоді Молдавія отримала власну автокефальну православну церкву зі столицею в Сочаві (1677 р. перенесена до Ясс), яка на три з половиною століття стала однією з численних церковних провінцій Константинопольського патріархату (78-ма, згідно з поліптихом (Τάξις) середини XV ст. (οὗ ὁ Μουντοβλαχίας)⁷⁵). З цього часу, як вважають дослідники, «митрополія в Сучаві розпочала свою нормальну діяльність»⁷⁶, одночасно й надалі підтримуючи на рівні духовенства й місцевого боярства тісні культурні й духовні зв'язки з Галичем і Києвом.

Львівське відділення
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

73 Н. Gelzer, "Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte," 636.

74 Арсений (Стадницкий). *Исследования и монографии*, 31–34; Голубинский Е. Е. *Краткий очерк истории*, 375–376; Чучко М. «И взят Бога на помощь», 86–88. Частина дослідників, посилаючись на факт поховання господаря Богдана у церкві в Радівцях 1365 р., допускають можливість існування вже у цей час Молдавської митрополії в Радівцях (рум. Rădăuți). (Див., наприклад: J. Demel, *Historia Rumunii*, 99).

75 У XV ст. Сучавська митрополія ще фігурує в поліптихах Константинопольського патріархату як церква Мавровлахії: καὶ ἐν τῇ Μαυροβλαχίᾳ ἑτερος (Н. Gelzer, "Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte," 629, 632). Євгеній Голубинський відкриття Сучавської митрополії відносить до 1401–1402 рр. (Голубинский Е. Е. *Краткий очерк истории*, 376). Припущення авторів однієї з останніх синтезів з історії Румунії (*История Румынии*, 224, 242) про те, що митрополичий титул Йосифа фігурує в актах Константинопольського патріархату вже у 1387 р., документально не підтверджується.

76 Czamańska I. *Moldavia i Wołoszczyzna*, 84.